

CROUZET

A brit nagyiparosok társadalmi eredete az ipari forradalom korszakában

Az ipari forradalom idején, Nagy-Britanniában, az 1750–60 és 1850 közötti időszakban új társadalmi csoport, sőt új társadalmi osztály keletkezett: a nagyiparosok osztálya.¹ A *Factory system*, más szavakkal a nagyipar, az ipari kapitalizmus úttörőit és vezetőit értjük a kifejezés alatt. Ők az alapítói és tulajdonosai azoknak a gépesített nagyvállalatoknak, amelyek, az ipari forradalom korszakára jellemző módon a víz és különösen a gőz energiáját használták fel. Valójában új társadalmi csoportról van szó, mert Anglia ipara, bár a korábbiakban is fejlett volt, olyan ipar maradt, amelynek nem voltak gyárosai. Az ország nagy részében uralkodó „háziipari rendszer” vezetői nagykereskedők, iparüzéssel foglalkozó kereskedők, akik több szempontból is különböztek a később helyükre lépő és a szó szoros értelmében vett gyárosoktól.

Mi volt e gyárosok társadalmi és foglalkozási eredete? Milyen társadalmi osztályból jöttek? Mi a foglalkozásuk és milyen a társadalmi helyzetük, amikor ipari vállalatok vezetőivé lettek? Mi volt a korábbi foglalkozásuk? Megjegyzem, hogy fontos kérdések ezek, ha egy olyan korszak társadalmi mobilitását és társadalmi változásait vizsgáljuk, mint az ipari forradalom, amikor a gazdasági átalakulások gyorsan zajlottak le. A kérdésekre eddig kétféle választ adtak.

Az első választ a 19. századi kortársak széles körben magukénak vallották, ami mar onmagában is érdekes. Eszerint a gyárosok nagy része *self-made man* volt. Szerény helyzetű vagy kifejezetten szegény családok gyermekei, kétkezi munkával kezdték, de a megfeszített munka és a szerény életmód eredményeként kifejleszthették saját vállalatukat és végül gazdag és hatalmas „ipari kapitányokká” válhattak. Persze mindehhez hozzájárult még az üzleti és feltaláló szellem, az a tény, hogy önállósodhattak. A korszak legrendszeretlenebb és leghíresebb ábrázolását Samuel Smiles műveiben találhatjuk meg, különösen a *Self-Help*-ben (melynek címe is már önmagáért beszél), s amelyben filozófiáját összegzi (1859). Napóleonhoz hasonlóan, aki ti. azt mondta, hogy minden katona a tarsolyában hordja a marsallbotot, Smiles és más viktoriánusok is úgy gondolták, hogy minden értelmes, dolgos, mérték-tartó és takarékos ember gazdag gyárossá válhat; ezt a koncepciót az ipari burzsoázia nemcsak elfogadta, hanem idomult is hozzá. Ám ugyanilyen elterjedt volt a régi uralkodó osztályon belül, a földbirtokosok között is, akik szemében a 19. század első felében a gyárosok alacsony származása csak egy okkal több volt, hogy megvessék, sőt gyűlöljék őket. Megjegyzem, hogy a gyárosok majdnem mindig *self-made man*-ként szerepelnek a viktoriánus irodalomban, például Mrs. Cartell regényeiben vagy Charles Dickens *Nehéz idők*-jében. Ezek szerint a társadalmi mobilitás erőteljes volt az ipari forradalom idején, és a tehetséges, de szerény származású emberek felemelkedési lehetőségei jók voltak. Mégis, számos mai történész merőben más nézeteket vall. Nem tagadják, hogy voltak gyárosok is, akik saját erejükből küzdötték fel magukat, és a szegénységből a gazdagságig jutottak el – igenis, tagadhatatlanul vannak ilyen példák, amelyekre még a későbbiekben visszatérek. De ugyanakkor azt is állítják, hogy ezek a látványos karrierok, amiket a *self-help* ideológiája hozott divatba, nem voltak tipikusak, sőt kivételesnek számítottak. A valóságban a gyárosok többsége jómódú családból származott, amelytől általában megkapták az induló tőkét a vállalat alapításához. A gyárosok többsége nem a népi osztályokból származott, hanem a földbérlők, kistulajdonosok, nagykereskedők, iparüzéssel foglalkozó kereskedők osztályából jött.

¹ És természetesen az üzemi munkások ipari proletariátusa.

Ez a koncepció bizonyosan közelebb áll a valósághoz, mint az előző. De tovább kívánunk menni az egyszerű általánosításoknál. Sajnos, a kutatások jelenlegi állásánál nehezen lehet túllépni az általánosságokon. A 18. század végi 19. század eleji gyárosokat mindenekelőtt néhány egyéni eset alapján ismerjük, amelyeket az életrajzok, vállalat történetek és a különböző monográfiák mutatnak be nekünk. De nem tudjuk, hogy ezek az esetek tipikusak-e vagy sem. Ahhoz, hogy helytálló következtetésekre jussunk, kvantitatív vizsgálatokat kell végeznünk úgy, hogy jellegzetes eseteket vizsgálunk meg, és ezeket társadalmi és foglalkozási eredetük szerint osztályozzuk. Az ilyen tanulmányok még aránylag ritkák és a belőlük levonható következtetések nem mentesek a kétértelműségtől.

Egyetlen átfogó kutatási kísérlet létezik a brit gyárosok származásának egészéről. Ez E. E. Hagen amerikai szociológus műve.² Ő T. S. Ashtonnak az ipari forradalomról szóló klasszikus kis könyvéből kiemelte az ott szereplő összes ipari „újítót”³, kimutatta társadalmi eredetüket, és az apjuk jövedelme szerint osztályozta őket. Az eredmények egyértelműek. Az „újítók” 50 százaléka magas vagy közepes jövedelmű családból származott, 21 százaléknál volt olyan atya, akinek a jövedelme alacsony vagy nagyon alacsony volt. Igaz, hogy 29 százalék származása ismeretlen, feltételezhetően éppen azért, mert meglehetősen szerény volt. Így Hagen adatai, úgy tűnik, azt támasztják alá, hogy a középosztály túlsúlyban volt, de mindez talán annak idején kevésbé volt világos, mint most. Számításai fontosak és értékesek, de csak a probléma durva megközelítését teszik lehetővé. A többi rendelkezésre álló munka csak egyes iparág vagy vidék helyzetét vizsgálja.

Stanley Chapman az „Early Factory Masters” c. művében⁴ a pamutfonóknak azokat a társtulajdonosait osztályozta, akik 1800 előtt a keleti Midlandekben telepedtek le. Kitűnő munkáról van szó, de jelentősége korlátozott, mert bár igaz, hogy ez a vidék volt a pamutüzemek bölcsője, Lancashire azonban hamar túlhaladta, így később már csak marginális szerepet töltött be. Katrina Honeyman egy még kiadatlan, új érkezésben a vállalkozók két csoportját tanulmányozta igen nagy gonddal: 1. két adott időpontban, 1787 és 1812-ben a pamutfonókat, a második esetben csak két város pamutfonóját vizsgálta. 2. majd a nottinghami csipkegyárosokat kísérte figyelemmel 1829-ben⁵. J. O. Foster az ipari forradalom alatti osztályharcról szóló könyvében Oldham pamutfonóit tanulmányozta.⁶ Végül Alan Birch közreadta az amerikai B. F. Hoselitz kutatását, amely a Wales déli részén élő vasgyárosok származását 1723 és 1839 között mutatja be.⁷

A monográfiák tehát ritkán szólnak azokról a kérdésekről, amelyek bennünket érdekelnek, talán azért, mert a kutatás komoly akadályokba ütközik. Így adott időpontban vagy adott periódus alatt, bizonyos iparágban vagy meghatározott vidéken élő gyárosok teljes listáját és jellemző mintapéldányait kellene felfedezni vagy kikövetkeztetni. A 18. század végi, 19. század eleji időszakra azonban nem könnyű üzletemberekről szóló életrajzot találni, kivéve a legkiemelkedőbbeket. Ezen kívül, nem biztos, hogy a rendelkezésre álló adatok kielégítőek; így a foglalkozást vagy a társadalmi helyzetet a dokumentumok csak általánosságban és konvencionálisan határozzák meg, és nehéz őket a modern osztályozások segítségével közös nevezőre hozni. Például *yeoman* elvileg a kistermelő paraszt, de néha a jómódú bérlő is; *gentleman* elvileg a földbirtokos, de gyakran minden más olyan egyént is így neveznek, akinek vagyona van, és nem végez kétféle munkát.

Említsük meg, milyen gondosan kell megválasztani a jövődó gyáros életének azt a korszakát, amely szerint majd osztályozzuk. Az általam idézett szerzők közül kettő, Chapman és Honeyman az egyén foglalkozását abban a pillanatban vizsgálta, amikor ipari tőkés lesz. Ez megkönnyíti az adatok felkutatását, de ugyanakkor a gazdagok és a jómódúak száma többnek tűnik. A társadalmi mobilitás tanulmányozásához kedvezőbb, ha az apa foglalkozását nézzük, amivel az egyén a pályáját kezdte. Nagyon sok múlik azon, hogy melyik időszaki foglalkozását választjuk. Richard Crawshay egy

² On the Theory of Social Change, London, 1964.

³ T. S. Ashton: The Industrial Revolution, 1760–1830, London, 1948.

⁴ S. D. Chapman: The Early Factory Masters, Newton Abbot, 1967.

⁵ K. Honeyman: Origins of Enterprise: A Study of Social Mobility in the Industrial Revolution. A nottinghami egyetemen felolvasott disszertáció, 1976 (géppel írott).

⁶ J. O. Foster: Class Struggle and the Industrial Revolution: Early Industrial Capitalism in Three English Towns, London 1974.

⁷ A. Birch: The Economic History of the British Iron and Steel Industry, 1784–1879, London, 1967.

yorkshire-i földbérlő fia volt, összeveszett apjával, amikor Londonba ment, összes vagyona egy ló volt, egy vaskereskedésben volt kifutófiú, fokozatosan emelkedett, végül átvette főnökétől az üzletet, amikor ez visszavonult. Vasnagykereskedő lett, magával a kohászattal is foglalkozni kezdett, és halálakor, 1810-ben, Dél-Wales legjelentősebb vasiparosa volt. Hova soroljuk be őt? Bérlőfiú vagy inkább gazdag vaskereskedő volt-e⁸? Ezen kívül számos vállalatnál felvetődik a passzív tőkéstársak (*sleeping partners*) és az egy-két tényleges irányító társtulajdonos (*managing partners*) egyidejű jelenléte. Az utóbbiak az igazi gyárosok, de gyakran fiatalabbak, kevésbé gazdagok, szerényebb származásúak, mint a többiek. Az elemzésben azonban szinte teljességgel lehetetlen különbséget tenni közöttük.

Erthető, hogy K. Honeyman azt tételezte fel (dicséretes őszinteséggel): az általa összegyűjtött adatok nem alkotnak igazi, jellemző „mintavételt”, és csak az ésszerű valószínűséget jelentik. Mégis ez a néhány kvantitatív tanulmány igen hasznos, és most ismertetem a belőlük levonható következtetéseket, kiegészítve őket azokkal a kvantitatív impressziókkal, amelyeket különféle más munkák elolvasása keltett bennem.

*

Első megközelítésre a gyárosok társadalmi eredete nagyon változatosnak látszik: a brit társadalom minden rétegéből származó embereket találhatunk közöttük. Egyes szerzők egyszerűen ennél maradtak, de tovább kell lépniünk, annál is inkább, mert szerintem ez a változatoság csalóka. Nagyjából fel kell becsülni, hogy a különböző társadalmi rétegek milyen arányban járultak hozzá az új gyáros osztály kialakulásához.

Az első kézenfekvő következtetés, hogy kevés jött közülük a korszak legfelsőbb osztályából, a nagybirtokosok köréből, akik a nemességhez vagy a *gentry*hez tartoztak. Bizonyosan jelentős vállalkozói tevékenységet fejtett ki ez az osztály is, de ők elsősorban a mezőgazdaságban, az út- és csatornaépítésben, a bányák kiaknázásában tevékenykedtek. Vannak mégis kivételek, különösen a bányászatban. A földbirtokosok már jóval az ipari forradalom előtt nagykohókat és vasgyárakat építettek, igaz, általában bérbeadásra, de néhányszor előfordult, hogy közvetlenül használták ezeket, fizetett munkairányítók alkalmazásával. Mégis, az ipari forradalom idején a földbirtokosok hajlottak arra, hogy abbahagyják a kohászati tevékenységet, megelégedtek azzal, hogy megállapodtak a vasgyárosokkal, és a jövedelmet megfelelően átengedték nekik, a birtokon fekvő vasérctelepek kiaknázását. Néhány nemesember azért betársult a kohászati vállalkozásokba, ám ez ritkán volt tartós és sikeres, kivéve, a staffordshire-i Dubley gróft⁹. A *gentry*ség tagjai ellenben gyakrabban társultak be a vasipari üzletekbe, igaz, csak passzív módon. A textiliparban a földbirtokosok szerepe jelentéktelen volt. Néhányuk épített ugyan gyárat, de főként azért, hogy bérbe adják, és nem azért, hogy maguk üzemeltessék ezeket. Honeyman csak 8 *gentry*t talált a 124 1787-re vonatkozóan azonosított pamutfonó tulajdonos között. Itt meg kell említeni a választási reform érdekében kifejtett kampányáról nevezetes John Cartwright látványos bukását, aki 1787-ben gyapjúfonót létesített.¹⁰ Ugyanígy megbukott Dundonald gróf, tehetséges vegyész és feltaláló, akinek minden vállalkozása csődbe jutott, és végül szegényen halt meg.

Mégis, néhány fiatalabb *gentry*-fiú gyáros lett, mint például Archibald Kenrick, aki Wales-ből jött Birminghambe, és aki egy konyhaedény-öntödét alapított.¹¹ A fiatalabb testvérek nagy többségét inkább a hadsereg, a tengerészet, az egyház és a jogászi karrier vonzotta.

A társadalmi elit többi, a földbirtokosoké után következő rétegei a 18. század végi brit társadalomban sem adtak több gyárost. Így a tengeri kereskedelemmel és a gyarmatokkal foglalkozó nagykereskedők sem. A csábító hipotézissel ellentmondóan ennek a tengeri kereskedelemnek a profitját csak ritkán investálták az iparba. A gazdag liverpooli kereskedőkből nem lettek pamutfonó tulajdonosok: hasonlóképpen történt a gazdag glasgow-i „dohány-lordok”-kal, akiknek kereskedelmét később félbeszakította az amerikai forradalom. Viszont azok a másodrangú kereskedők, akik kevésbé

⁸ J. P. Addis: *The Crawshay Dynasty*, Cardiff, 1957, pp. 3–10.

⁹ T. J. Raybould: *The Economic Emergence of the Black Country*, A. Study of the Dudley Estate, Newton Abbot, 1973.

¹⁰ W. H. Chaloner: *People and Industries*, London, 1963, pp. 45sqq.

¹¹ R. A. Church: *Kenricks in Hardware. A Family Business: 1791–1966*, Newton Abbot, 1969.

voltak gazdagok, és kevesebb presztizsük volt, mint a kereskedelem „hercegeinek”, valóságos gyárosiskolát alkottak, de erre még vissza fogunk térni. Mégis itt találhatunk azonban kivételeket: a leeds-i gyapjúszövet kereskedők, akik ellenőrzésük alatt tartották a yorkshire-i posztó eladást, sem lettek gyárosok, néhány kivételtől eltekintve.^{1 2}

Néhány gyáros a szabadfoglalkozásuk közül került ki, különös es mulatságos jogászokról, orvosokról, építészekről, sőt egyházi személyekről, anglikánokról és nonkonformistákról lehetne szólni, akik gyárossá lettek. Mégis, a gyárosok csak igen kis része került ki a legfelső osztályból és a hagyományos társadalmi elitből. Ami nem is meglepő, hiszen ennek az elitnek a tagjai jelentős, kényelmes megélhetést nyújtó, eléggé biztonságos és állandó jövedelemmel rendelkeztek. Miért is hagyták volna el a *gentleman* életmódot – ezt még egy kereskedő is megengedhette magának – azért a megszűnt munkáért, ami olyan kevésbé kellemes intézményekben folyt, mint a vasgyárak és fondák? Ráadásul ez az élet vesélyesebb is volt, mert sok üzem ment csődbe.

A társadalmi hierarchia másik szélsőségeként bizonyos számú *self-made man* a *lower order*-ek közül került ki és vált gazdag, sőt nagyon gazdag gyárossá. Tulajdonképpen, amikor több iparágban elkezdődött az üzemi gépesítés és a koncentráció, jó lehetőségek nyíltak a tehetséges, de tőkével alig rendelkező emberek előtt, mert az az összeg, amit egy gyár építése és gépi felszerelése igényelt, aránylag alacsony maradt, mivel a berendezkedések még kezdetlegesek voltak. Egyébként olcsóbb volt egészben vagy részben egy-egy épületet és gépeket bérelni vagy használtan megvásárolni. A felett hitelszisztéma, amivel Anglia már ekkoriban rendelkezett, lehetővé tette, hogy a letelepedett gyáros könnyen jusson forgótőkéhez. Minthogy új technikát vezettek be, magas profitrátát értek el, és ezeket a profitokat, ha újra befektették, kifejleszthették vállalatukat, és vagyonhoz juthattak.

Igaz ugyan, hogy a belépési lehetőségek a különböző iparágakban mások voltak, és az idővel is változtak; akkor voltak a legjobbak, amikor a termelési egységek kicsik maradtak, például a gépesítés kezdetén a pamutfonásban a 18. század végén, vagy a gépiparban és a vaseszközügyártásban. De általában az a felfogás, hogy a technika haladása az iparban a belépési küszöböt egyre magasabbá teszi. Voltak olyan iparágak, ahol a minimális kezdő tőke mindig is jelentős maradt, így például a kohászatban.

Mindenesetre ismerünk néhány villámgyors felemelkedést, egyik-másikra szeretnék is rámutatni. Ismerős például Richard Arkwright karrierje; szegény család tizenharmadik gyermeke volt, és borbélyként kezdte; feltalálta a *waterframe*-et, valóságos pamutfonó császárságot alapított: lovagá ütötték, és 500 000 £ vagyont hágyott hátra.^{1 3} Több más pamutfonó tulajdonos karrierje majdnem ilyen megdöbbentő. James McConnel és John Kennedy skót kisbérlok gyermekei voltak, gépésznek tanultak, Manchesterbe mentek, és ott bérmunkásként dolgoztak. 1791-ben szövetkeztek egy kis textilgépgyártó üzem létrehozására, majd elkezdtek pamutfonással foglalkozni; tíz évvel később az ország 10 legnagyobb fonodatulajdonosa közé számítottak.^{1 4} Ami pedig John Horrocksot illeti, apjának kis kőbányája volt; ő maga néhány pamutfonó géppel kezdte, nem volt bérmunkása; néhány év múlva hét fonoda tulajdonosa volt.^{1 5} Az előbb már említettem, hogy a fémesszközügyártó iparba való belépés könnyű volt; a birminghami és sheffieldi kistulajdonosok nagy része bizonyára egész életében az is maradt. De néhányuk nagy üzletet csinált, például Josiah Mason, aki acéltollak gyártásával szerzett vagyont, szövőmunkás fia volt, és első munkájaként gyümölcsöt és süteményt árult az utcán.

A gépgyártás nagy lehetőségeket kínált a szerény születésű, tőke nélküli embereknek, akiknek azonban volt tehetségük a mechanikához, és akikben feltaláló szellem lakozott. Ebben az iparágban majdnem minden cégalapító bérmunkásként kezdte. Így a Fairbairn testvérek, William és Peter

^{1 2}R. G. Wilson: *Gentlemen Merchantes, The Mechant Community in Leeds, 1700–1830*, Manchester, 1971.

^{1 3}A legutóbbi ezzel foglalkozó mű: R. L. Hills: *Richard Arkwright and Cotton Spinning*, London, 1973.

^{1 4}C. H. Lee: *A Cotton Enterprise, 1795–1840. A History of McConnel and Kennedy, Fine Cotton Spinners*, Manchester, 1972, pp. 10–21.

^{1 5}*Fortunes made in Business . . . By Various Writers*, London 1883 és 1887, 3. kötet, 3 t. pp. 4–24.

mezőgazdasági munkás fiai voltak, egészen fiatalon mint bányászok dolgoztak, majd kitanulták a gépészetet. Egymás után több főnöknél vállaltak munkát, mielőtt megalapították volna saját vállalatukat, amelyek később jelentőssé váltak. William Manchesterben, Peter Leedsben élt.^{1 6}

Tehát az ipari forradalom korszakának több nagy gyárosa alacsony származású volt – kistermelők, kézművesek, munkások gyermekei –, és pályájuk kezdetén maguk is bér munkásként dolgoztak. Kérdés, hogy a villámgyors karrierre kivételesek voltak-e vagy pedig a gyárosok egyik fontos kisebbségére jellemzők.

A Midlands-ekben Chapman felfedezte, hogy 58 pamutfonóból hármát, legfeljebb ötöt alapított kétkézi munkás. Foster szerint Oldhamben 1776 és 1811 között alapított 42 üzem közül mindössze kettő volt munkásszármazású emberé.

Ami K. Honeyman illeti, abból a 124 pamutfonó társulásból, amit 1787-ben azonosított, mindössze 10 fő (azaz 8 százalék) tartozott a dolgozók osztályába (ez az osztály Honeyman rendszerében magába foglalja a kisbérliőket is). Ez a számítási mód a tehetősebb emberek javára torzít, és 1811-ben már az említett osztályokból jön a pamutfonótulajdonosok 21 százaléka az általa tanulmányozott Boltonban és Oldhamben.

Egyébként Honeyman a nottinghami csipkegyárosokról szóló tanulmányában úgy találta, hogy 1829-ben 74 százalékuk volt előzőleg bér munkás. Igaz, hogy e gyárosok többsége kistulajdonos volt, akik egy vagy két új (egyébként bonyolult) csipkeszővő géppel rendelkeztek, és kérdéses, hogy igazában gyárosokról van-e szó. Ötvennek azonban igazi gyára volt; ez utóbbiak többsége *self-made man*.

Mégis K. Honeyman úgy gondolta, hogy itt különleges esetről van szó, és a *self-made man*-ek még az ipari forradalom kezdetén is a gyárosoknak csak kis részét tették ki. Jóllehet, a gyáralapításhoz szükséges tőke kicsi volt, a bér munkások elsöprő többsége akkor sem tudta összegyűjteni.

Lehet, hogy ezek a következtetések merészek, ui. Chapman és Honeyman a gyárosokat a szerint a foglalkozás szerint osztályozza, amit a gyáralapítás időpontjában űztek és nem pedig családi eredetük szerint. Mindenek ellenére így is tény, hogy az 1811-es pamutfonótulajdonosok 21 százaléka egykori munkás. Úgy gondolom tehát, hogy a gyárosok jelentős kisebbsége népi származású volt. Nem bizonyított, hogy a társadalmi mobilitás a 19. század első felében lelassult volna.

Minthogy sem hagyományos társadalmi elit, sem pedig a népi osztályok nem adtak sok gyárost, ezek többsége a brit társadalom középrétegeiből származott. Ez a következtetés egyáltalán nem valami eredeti, de pontosabbá lehet fejleszteni.

Megfigyelhető egy bizonyos fajta – mondhatni – „endogenézis”. Számos iparágban a gyárosok többsége a hagyományos háziipar szektoraiból jött; csak ahhoz az ágazathoz kapcsolódtak, amelyben később gyárat alapítottak, vagy olyan kereskedők voltak előzőleg, akik kapcsolatban álltak az ipari tevékenységgel, mert nyersanyagot szállítottak, vagy késztermékeiket adták el.

Például az 58 midlands-i pamutfonó közül, amelyeket Chapman tanulmányozott, 42-nek olyan irányító társtulajdonosa volt, aki előzőleg textilipari termékek előállításában vagy a velük való kereskedelembe vett részt, és csak 16-nak volt *outsider* vezetője, aki új volt a textilszakmában. Ugyanígy a 124 pamutfonó társtulajdonos között, akiket 1787-re vonatkozóan Honeyman megvizsgált, 77-nek volt előzőleg „textilipari elfoglaltsága”, és 47 egyéb tevékenységet folytatott. Keighleyben, amely egyébként a fésűgyapjúipar központja Yorkshire-ben, majdnem mindegyik fonó-, fésűs- és szövőüzem alapítója előzőleg a házi gyapjúiparban iparúzéssel foglalkozó kereskedő volt.^{1 7} Anglia nyugati részén a kártolt gyapjúiparban a fonókat általában az iparúzéssel foglalkozó kereskedők építették.

Ha az *outsiderek* szerepe másodlagos is, mégsem lehet elhanyagolni: a növekedésben és gyors átalakulásban lévő iparágakba, így a pamutfonásba, az úttörők látványos sikerei sok olyan embert is oda vonzottak, akik előzőleg semmiféle kapcsolatban nem voltak ezekkel az iparágakkal: nemeseket, *gentlemaneket*, szabadfoglalkozásúakat, bankárokat, továbbá üzletembert, akik az ipar vagy kereskede-

^{1 6} *Ua.* 1. kötet, p. p. 135–149, 2 t. pp. 255–276.

^{1 7} *J. Hodgson: Textile Manufacture and Other Industries in Keighley, Keighley, 1879.*

lem teljesen más területéről jöttek. Igaz, hogy ezek az *outsiderek*, akiknek nem volt semmiféle tapasztalata abban az iparágban, amibe belefogtak, gyakran elbuktak. Egy másik „endogenezis”-eset: a Mathias által tanulmányozott londoni serfőzők gyakran gabona-, maláta- vagy komlókereskedők voltak.¹⁸

*

Másik fontos feladatunk az, hogy meghatározzuk a középosztályon belül azt a szintet, ahonnan a gyárosok származtak. Az egyes iparágakban, sőt ezeken belül, valamint a települések között is sok eltérés volt.

Chapman szerint a Midlands fonóalapítók *hosiers*-ek voltak, gazdag, kötöttáru-előállítással is foglalkozó kereskedők. A kötöttárukészítés ezen a vidéken vezető iparágak számított. Őket követték a kiskereskedők, elsősorban a posztókereskedők és a rövidárusok. Ez a két csoport alkotta a Chapman által tanulmányozott üzemek irányító társtulajdonosainak felét.

K. Honeyman úgy találta, hogy 1787-ben a pamutfonó tulajdonosok 48 százaléka jött az ún. „I. osztályból”, amely mindenekelőtt a nagy üzletemberekből, textilkereskedőkből és gazdag, iparúzéssal is foglalkozó kereskedőkből állt; 44 százalék származott a „II. osztályból”: kistermelők, kiskereskedők, független kisiparosok közül. Viszont 1811-ben a bolti és az oldhami fonótulajdonosok 28 százaléka az I. osztályból és 51 százaléka a II. osztályból származott.

Nagy vonalakban azt mondhatnánk tehát, hogy a társadalmi eredet szempontjából a pamutgyárosok körülbelül egyenlően két részre oszlottak, azokra, akik a középosztály középső rétegéből (a Middle middle class-ból), és azokra, akik a középosztály alsó rétegéből, tehát a közép- és kispolgárságból származtak. Sokan közülük az üzleti életben szerényen kezdtek, de elég tőkét tudtak ahhoz gyűjteni, hogy egy gyárat alapítsanak. Sokan, különösen Lancashire-ben, *yeoman*, kistermelő-kistulajdonos családból jöttek, akik a földművelést és a háziipari munkát kombinálták: erre a leghíresebb példa a Peel család volt.¹⁹ Honeyman megállapította, hogy a pamutipari vállalkozók nagyrésze „szerény lehetőséggel rendelkező” ember volt.

A többi iparágat még rosszabbul ismerjük. Ami a yorkshire-i West Riding gyapjúiparát illeti, meg kell különböztetnünk a kártolt és a fésűgyapjú két ágazatát. A 18. század végén a kártolt gyapjúsöveteket független kisiparosok, *clothiers*-ek termelték; az ezután megjelenő gyárakat a legvállalkozóbb szelleműek, a legjobbmódúak és azok alapították, akiknek gyapjúkártozó és posztóványoló malma volt; ezek azután valódi gyárakká nagybodtak. A fésűgyapjú-iparágat viszont a gazdag kereskedő-gyárosok uralták, és ők építették a gyárakat.²⁰

A fémiparban az endogenezis szintén világosan látható: sok vasgyáros volt előzőleg vaskereskedő vagy fém késztermék készítő, ők felfelé integrálódtak, magukra vállalva a vasöntést és vasgyártást. Wales déli része sajátos eset, ez a vidék gazdag kőszénben és vasércben, de nem rendelkezik tőkével és ipari hagyományokkal. A vállalkozóknak is kívülről kellett jönniük, Angliából, ahol előzőleg vaskereskedők voltak (Bristolban vagy Londonban) vagy vasgyárosok (különösen a Midlands-ben). Birch azt írja, hogy 1750 után ez a két csoport alapított, egyetlen kivétellel, minden új üzemet. Hoselitz szerint 1806-ban, 47 walesi fémkohászati társtulajdonos közül 24 kereskedő és 18 vasgyáros volt, mielőtt belefogott volna a walesi üzletbe. Mindössze négy volt előzőleg egyéb foglalkozású.²¹

Ezzel szemben a régebben iparosodott Staffordshire-ben, ahol a fémkohászati üzemek jelentősen kisebbek voltak, mint Walesben, a vasgyárosok szerényebb származásúak voltak: *yeomanek*, *gentry*-fiúk, fémcikk készítő, sőt kisiparosok.

Még egy szempontot szeretnék kiemelni. Az előbb felidéztem néhány alacsony származású személy villámgyors felemelkedését, akik nagy vagyont szereztek. De ez a karriertípus kivételesnek számított, és bizonyára sokkal több fokozatos, generációkon át tartó felemelkedés volt, inkább

¹⁸ P. Mathias: *The Brewing Industry in England, 1700–1830*, Cambridge, 1959.

¹⁹ S. D. Chapman: „The Peels in the Early English Cotton Industry”, *Business History*, XI. N 2, Juillet 1969. pp. 61–89.

²⁰ Ld. például: E. M. Sigsworth: *Black Dyke Mills*. Liverpool, 1958.

²¹ A. Birch: p. 282.

családok, mintsem egyének felemelkedéséről volt itt szó. Ezekben az esetekben a nagyiparba való belépés fokozatosan történt, és a gazdagságot nem az alapító, hanem annak fiai és unokái érték el. J. Foster megfigyelte, hogy bár a gyapotiparban, Oldhamben, az olyan munkások, akik gyárosok lettek, nagyon ritkák, de a családon belül valódi társadalmi mobilitás volt: jóllehet a pamutfonó tulajdonosok már gazdag családból származtak, 17. századi őseik *yeomanek* voltak, és szüleik vagy nagyszüleik a 18. században gazdagodtak meg a szénbányák kiaknázásából és/vagy valamilyen háziipar üzéséből. Az Ashworth-ok, akiket Boyson tanulmányozott, *yeomanek* voltak a 16. és 17. században, a 18. században egyszerre voltak földművelők és iparúzással foglalkozó kereskedők, John és Edmund, a két fivér, 1802-ben Bolton mellett épített egy pamutfonót; amely azonban nem virágzott, és igazán csak Henry Ashworth, John fia vezetése alatt 1818-tól „jött be”.²²

A fémkohászatban egy staffordshire-i vasgyáros-dinasztiát tanulmányoztak. Történetük 1760 felé kezdődik, amikor kis vasárugyártat alapítottak, a tulajdonos fia épített hozzá kohót 1798-ban, ám a nagy terjeszkedés, amely végül valóságos ipari birodalom létrejöttéhez vezetett, csak 1816 után kezdődött, akkor, amikor a harmadik generációs James Foster vette át az irányítást.²³

Sheffieldben a Marsh-ok a 17. század óta képes kisiparosok voltak, 1815-ben John Marsh kisüzemet alapít, a fiai ezt bővítik, majd acélgyártásba fognak, amivel később Sheffieldben a legelsőik közé kerülnek.²⁴

Ami a vegyipart illeti, George Crosfield egy *yeoman* fiatalabb gyermeke volt; Warringtonban (Lancashire) fűszeresnél dolgozott, és végül átvette a boltot; egyik fia, James 1814-ben egy kis szappangyártat alapított, amely nem ment jól, és csak a fiai csináltak belőle nagyvállalatot.²⁵

Végeredményben úgy gondolom, megkockáztatható az az állítás, hogy a gyárosok nagy része a kispolgárságból származott – amit a 18. században *middling people*-nek hívtak. Apáik kistulajdonosok vagy eléggé jómódú bérlők, nagykereskedők vagy mérsékeltlen gazdag iparúzással foglalkozó kereskedők voltak; és mielőtt modern értelemben vett gyárosok lettek volna, más hasonló jellegű tevékenységet űztek. Ők maguk, családjuk rendelkezett bizonyos tőkével, beleépültek a helyi társadalomba, széles körű rokoni, baráti kapcsolataik voltak, ami fontos volt ahhoz, hogy hitelt kapjanak.

Mégis le kell szögezni, hogy az ilyen család státusa a 18. századi társadalmi hierarchiában alacsony volt, és még a nagy vagyonú gyárosok többsége is kívül rekedt a „jó társaságon”, tehát a földbirtokosok társaságán. A gyáros nem volt *gentleman*. A 19. század végéig kell várni, hogy a korlátok leomoljanak, és hogy a nagyiparosok a legfelső osztályba integrálódjanak.

Egészében véve megítélésem szerint az ipari forradalmat igazi társadalmi mobilitás kísérte, mégis azok, akik ebből részesedtek, kevesen voltak. A 19. század második negyedében a gazdag vagy jómódú gyárosok számra 10–20 000 lehetett, ami körülbelül egyenlő a nagybirtokosok számával. De a gazdasági elit széles körben megújodott. Mint ahogy Henri Pirenne írta, egy új gazdasági rendszer uralomra jutása feltétlenül magával hozza a megújódást a gazdaság vezetőienk körében is.

²²R. Boyson: *The Ashworth Cotton Enterprise: The Rise and Fall of a Family Firm, 1818–1880*, Oxford, 1970.

²³N. Mutton: *The Foster Family: A Study of a Midland Industrial Dynasty, 1786–1899*. A londoni egyetemen felolvasott disszertáció, 1974. (Géppel írott).

²⁴S. Pollard: *Three Centuries of Sheffield Steel. The Story of a Family Business*, Sheffield, 1954.

²⁵A. E. Musson: *Enterprise in Soap and Chemicals: Joseph Crosfield and Sons, Limited 1815–1965*, Manchester 1965.